

„Dosztojevszkij vak volt, mint Homérosz”

Dosztojevszkij – Pilinszky – Takács Zsuzsa

Szavai Dorottya

„Dosztojevszkijnél látom, amit nem látok.” (PILINSZKY János, *Néhánysorban* = Uő., *Publicisztikai írások*, szerk. HAFNER Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 313.) Pilinszky Dosztojevszkij-olvasata ikonikusan összegződik ebben az erősen költői, a nagy orosz előd mintájára paradoxikus formulában.

A Pilinszky számára kitüntetetten fontos Dosztojevszkij-szöveghelyen, *A Nagy Inkvizítor* című regényfejezetben (*A Karamazov testvérek*) szintén találunk egy azonos kontextusú evangéliumi passzust: Jézus kisszámú csodatételeinek egyikét, amikor is visszaadja egy születésétől vak öregember látását. *A Vak Remény*, Takács Zsuzsa 2018-as gyűjteményes életműkötete ugyancsak a látás–nemlátás–vakság trópusa köré épül, ennek mentén rendez el retrospektíve a teljes lírai életművet. *A Tiltott nyelv* kötetben pedig találunk Dosztojevszkij-hommage-verseket is.

Dosztojevszkij Pilinszky „egyetlen olvasmánya” volt kiskamasz korától haláláig. A korai Aljosa-vertől, a *Novemberi elíziumtól* a 70-es évek Dosztojevszkij-versein (a *Szálkák* és a *Végkifejlet* korszakában teljesebben ki a Dosztojevszkij-versek, a *Kráter* idején már némiképp visszatorolnak) és a regényterven át az esszék, naplók, interjúk számos és emlékezetes passzusáig. Ahogy Genette nevezetes kijelentése szerint Proust *Az eltűnt idő nyomában* című regényóriásában lényegében egyetlen mondatot bont ki több ezer oldalra: „Marcel író lesz” (GÉRARD GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus* = *Az irodalom*

Mindhárom életmű olyfajta olvasási stratégiát hív életre, amely nehezen vonatkoztathat el a metafizikai, illetve a szakrális-misztikus horizonttól, csakúgy, mint a ricoeuri értelemben vett vallási beszédmódtól.

elméletei, I., szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor, Pécs, 1996, 61–99), úgy Pilinszky esetében voltaképpen nem is a Dosztojevszkij-versekről kellene beszélnünk, hanem a kisszámú „nem Dosztojevszkij-versről”, a *Szálkák*kal kezdődően feltétlenül.

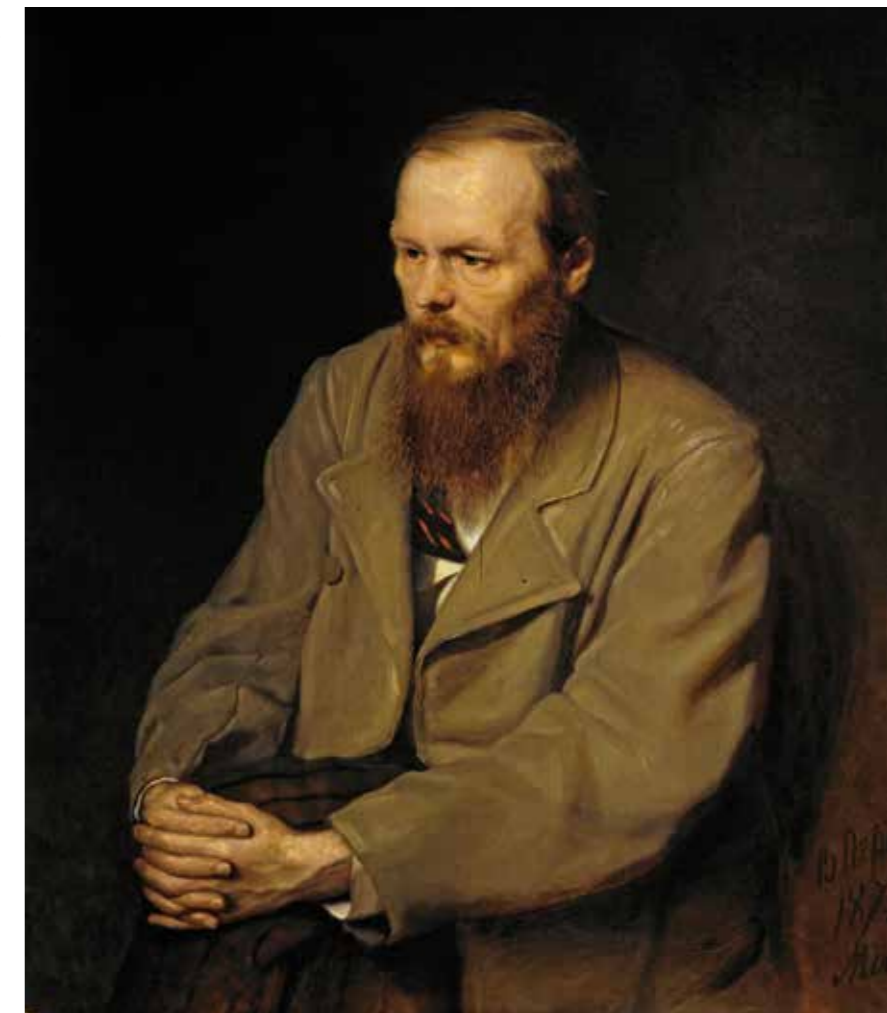
Pilinszky költészete vállaltan a legfőbb ösztönzőjévé vált Takács Zsuzsa lírájának. Az „utód” viszsztatérően hivatkozik Dosztojevszkij jelentőségére, méghozzá éppen a vakság és a remény, a szenvedés, az alázat és a nyomorúság összefüggésében. Mindhárom életmű olyfajta olvasási stratégiát hív életre, amely nehezen vonatkoztathat el a metafizikai, illetve a szakrális-misztikus horizonttól, csakúgy, mint a ricoeuri értelemben vett vallási beszédmódtól.

Takács Zsuzsa *Jaj a győztesnek!* című esszékötetében több eszmefuttatást is szentel a jöbi szituáció jelentőségének a költészetben, rendre Pilinszkyre hivatkozva. A költő – mondja –, úgy ír verset, „ahogy Jób beszél az Úrhoz, gondolom. Mégsem hiszem [sic: hiszek] abban, hogy a költőnek istenhívőnek kell lennie ahhoz, hogy Jób módjára *de profundis* beszéljen. [...] A hit, a remény és a szeretet tagadásával, azok megvonásának katarzisa révén, [...] e három alapfeltétel visszanyerését célozza meg. A megszólalás előtti és utáni csönd beszél a fenti sorokban.” Mindezt a *Megfosztás rítusa* című verse kapcsán mondja azonos című esszéjének *Nagycsütörtök* című fejezetében. (TAKÁCS Zsuzsa, *Jaj a győztesnek!*, Vigilia, Budapest, 2008, 6–7.)

„Dosztojevszkijnél látom, amit nem látok.” Ezzel a remekbe szabott miniatűr Dosztojevszkij-portréval ellentétben Pilinszky Dosztojevszkijről szóló írásai nem egyszer monologikus olvasatot jelentenek – a szó bahtyini értelmében –, nem csak a dosztojevszkiji regényeknek, de magának a Pilinszky-költészetnek és benne a Dosztojevszkij-verseknek a lényegi dialogikusságával szemben. Így például épp *A Karamazov testvérekről* szóló esszék közt találunk több ilyen, de legalábbis több kissé didaktikus passzust. Ennek legfőbb magyarázata alighanem abban áll, hogy a költő identifikáló típusú olvasó volt, olvasmányélményeiről

is mintegy vallomást tett (ahogy a Dosztojevszkij-regényeket konfesszionális szövegekként olvassa), ezért adott esetben könnyebben sétált bele a kisa-játító típusú értelmezés csapdájába: így – sokszor zseniális felismerései mellett – a regényalakokat olykor hajlamos volt Dosztojevszkij hangjaként olvasni. (PILINSZKY János, *A Karamazov testvérek margójára*, 1980 = Uő., *Publicisztikai írások*, 387.) Pedig a Pilinszky számára oly fontos *A Nagy Inkvizítor*, a regény beágyazott szövege maga is két, sőt kettőnél is több szólamű: Iván írásműve nem csak *mise en abyme* szöveg, de a benne leírtakat Iván és Aljosa meg is vitatja egymással.

▼ Vasziliy Perov: *Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij portréja*, olaj, vászon, 99,6x81 cm, 1872 (Wikimedia)

▲ Csigó László: Takács Zsuzsa portréja a *Szép versek 1980* című antológiában (megjelenés: 1981, a kép kötetben belüli sorozás: 65, Wikimedia, CC-BY-SA-3.0: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/legalcode>)

„Most ott tartok Karamazov Iván nagy monológiájánál, amikor azt mondja, hogy egyetlen gyermek ártatlan kinszenvedése elég ok a tökéletes lázadásra [...]. Kétségtelenül e lázadás a kérdések kérdését érinti. Hogyan lehetséges egy ártatlan kínhalála, ha van Gondviselés? A pusztá értelem itt nem lát kiutat; szükségszerűen föltételezi, hogy a világ vak, részvétlen örlómalom.”

(PILINSZKY János, *Kérdések kérdése = Uő., Publicisztikai írások*, 336. Kiemelés tőlem – Sz. D.)

Ezen a ponton Pilinszky már valóban a maga dialogikusságában olvassa Dosztojevszkijt.

Egy másik, sokat idézett szöveghely, ahol Pilinszky – mégpedig Auschwitz összefüggésében

– Dosztojevszkijre hivatkozik, ugyancsak a látáshiány/homály/sötétség metafora köré épül:

„A költészet számomra ha nem is pontosan ezt jelenti, de majdnem ezt: a jóvátehetetlen jóvátételét. Vagy legalábbis az első lépést a képtelenség e sötétjébe.”
(*Költői hitvallás*, 1965 = PILINSZKY János, *Beszélgetések*, szerk. DOMOKOS Mátyás, Századvég, Budapest, 1994, 6–7. Kiemelés tőlem – Sz. D.)

Vagyis: az abszurd sötétségébe. Más szóval: a vakreménybe. E szöveghelyen ugyancsak a világ vaksága, önmagába zárt sötétsége kerül előtérbe, de itt a világ (camus-i értelemben vett) abszurdításának sötétségeként, amely azonban már túllép a „pusztá értelem” „világvakságán”, éppen a vakon tapogatózás kierkegaard-i ugrásának értelmében nyílvá meg a fény felé. E perspektívában is értelmet nyer a Pilinszky-féle (a szó mind vallási, mind poétikai értelmében vett) hitvallás, amely szerint a költészet nem más, mint a *jóvátehetetlen jóvátétele*, vagyis tanúságtétel, jelen kontextusban tisztánlátás, talán még pontosabban: *szembenézés*.

A vakság-metaforának az evangéliumokra visszanyúló, egymásnak feszülő paradox rétegeit érhetjük itt is tetten, akárcsak Dosztojevszkijnél. Ahogy a világ önmagába forduló vaksága (szolipszizmus), a „világárva papundekli”-lét („Vak rovar / magam vagyok a rámsötétető, / a világárva papundekliban” – *Egy arckép alá*) átfordul egy olyfajta (látás-)tapasztalatba, ami például a *Milyen felemás* című versben felejtethetetlenül fogalmazódik meg.

Ugyanezen rádióinterjú következő sorai, amelyek Camus *Sziszüphosz mítosza* című munkáját idézik (s amelyek nagy jelentőséggel bírnak azért is, mert a francia író híres esszékötetében épp a fentebb idézett „részvétlen világvakság”-ról ír, s épp Iván Karamazov lázadására hivatkozik), így zárulnak: „Dosztojevszkij száz évvel ezelőtt már mesteri pontossággal fölvezolta Camus mai problémáját. Ezt csak azért tehette meg, mert már túl is látott rajta...”

Pilinszky 1969-ben, a *Költők egymás közt* kötetben írt Takács Zsuzsáról. Takács Zsuzsa többször írt és nyilatkozott a Pilinszky-költészettel való első találkozásáról [...].

(Uő. Kiemelés tőlem – Sz. D.) Itt az éleslátás Dosztojevszkijhez társul Camus relatív „abszurd vakságával” szemben. *Krisztus és Sziszüphosz* című szintetizáló igényű esszéjében ezt a kérdést egy nagy ívű gondolatmenetben bontja ki. (Erről lásd: SZÁVAI Dorotytya, *Bűn és imádság*, Akadémiai, Budapest, 2005.) E dilemmát azonban a Pilinszky-líra valójában ennél jóval árnyaltabban jeleníti meg, messze túl a Dosztojevszkij-Camus bináris modellen.

„Ő mert hátat fordítani a tükörnek: Dosztojevszkij. Vak volt, mint Homérosz: megvakította magát, mint Oidipusz király.”
(*A költői jelenlét*, 1980 = Pilinszky, *Beszélgetések*, 297. Kiemelés tőlem – Sz. D.)

Vagyis Pilinszky Dosztojevszkijt nem pusztán – a camus-i abszurdon átsugárzó, s azt ekként szétosztató – éleslátás mesterpéldájaként állítja elénk, de egyszersmind az önmagát megvakító látnokalkotóként is, akinél a távolba látás, a távlatos látás géniusza nem pusztán állapot vagy adottság, hanem aktus, tett, cselekedet is. Meglehetősen távlatos Dosztojevszkij-portré, ami magától értetődően lírai önarckép is a költő részéről.

Ismét Takács Zsuzsát idézem:

„Ezért választja hősenek, versalanyának Aljosát, Miskint vagy éppen Sztavrogint. Vakon és gyerekesen, ugyanakkor látó és láttató módon hisz az esetlegesség és sérülékenység, a töredezettség felmutatásának erejében.”
(TAKÁCS Zsuzsa, *Gyökértelenség és hazatalálás*, Tiszatáj 2011/12., <http://tiszatajonline.hu/?p=2866>, utolsó letöltés: 2021. jan. 24. Kiemelés tőlem – Sz. D.)

Emlékezetes, hogy Pilinszky 1969-ben, a *Költők egymás közt* kötetben írt Takács Zsuzsáról. Takács Zsuzsa többször írt és nyilatkozott a Pilinszky-költészettel való első találkozásáról, a „fájdalmas és

boldogító folyamat”-ról, arról, hogy ezután évekig nem mert verset írni.

„Aztán rálapoztam az Apokrifra. Megfordult velem a világ. Nem telt el sok idő, szüntelenül Pilinszkyt olvastam, hamarosan fejből tudtam a verseit. Évekig nem írtam verset ezt követően [...]. Úgy gondoltam, hogy úgy, ahogyan ő ír, nem fogok írni soha, másképp meg nem érdemes.”

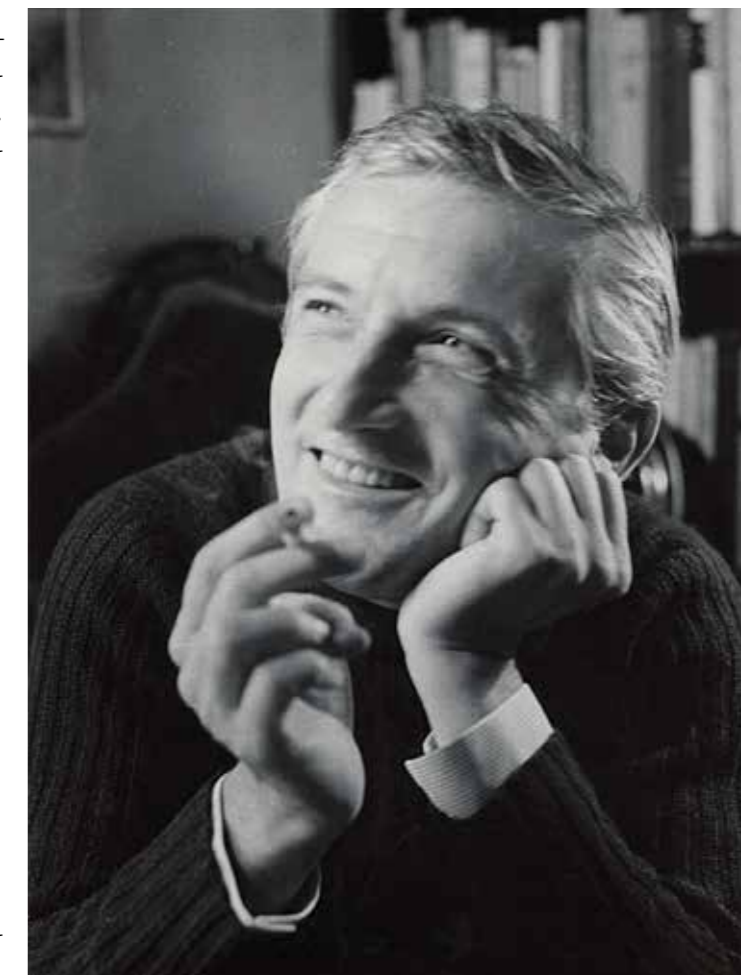
(TAKÁCS, *Gyökértelenség és hazatalálás*.)

▼ Balla Demeter:

Pilinszky János portréja,

1970 (PIM, Hegyi Zsolt engedélyével)

Az a beszédmód, amelyben Takács Zsuzsa felidézi egykori Pilinszky-revelációját mint költő-létének

Amikor Takács Zsuzsa kijelöli Pilinszky bűnfelfogásának centrumát, nemcsak annak dosztojevszkiji alapozottságára utal, hanem egyben saját ars poeticájára is. A másik távlat, amit kiemel, éppen a remény távlata: vakság és remény, vak remény [...].

▼ Kucsera András eredetét, sokban emlékeztet arra az olvasásmódra, amely által Pilinszky kvázi mitizálja, ha nem szakralizálja választott, s egyben eleve elrendelt elődeit: elsősorban Dosztojevszkijt és Simone Weilt. Sőt, ugyanitt Pilinszky Dosztojevszkij-élményére is kitér.

Amikor Takács Zsuzsa kijelöli Pilinszky bűnfelfogásának centrumát, nemcsak annak dosztojevszkiji alapozottságára utal, hanem egyben saját ars poeticájára is. A másik távlat, amit kiemel, éppen a remény távlata: vakság és remény, vak remény, ezzel nemcsak a Pilinszky-líra dosztojevszkiji gyökereinek egy alapvető aspektusára világít rá, de meg is kapjuk a gyűjteményes kötet címadásának egyik eredetmagyarázatát. Rendkívül tanulságos, hogy ha „visszaolvassuk” Pilinszky bizonyos művészetelméleti vagy ars poeticus kijelentéseit – amelyeket visszatérően Dosztojevszkij kapcsán fogalmazott meg –, akkor azok mintegy prospektíve értelmezik Takács Zsuzsa költői törekvéseit.

Takács Zsuzsa *A zöld dzseki* című verse félreérthetetlenül ismétli meg *A Karamazov testvérek* nevezetes jelenetét, amelyben Krisztus szájon csókolja a Nagy Inkvizitort. Jelentőségteljes, ahogyan *A Vak Remény*-kötetbeli vers továbbírja Dosztojevszkij egyik legikonikusabb szöveghelyét: *A zöld dzseki* lírai narratívájának főszereplője korunk nyomasztóan ikonikus alakja, egy hajléktalan, akinek a képe áttűnik Krisztuséba. Takács Zsuzsa „hetvenéves koldusa” szájával „csak” arcon csókolja a lírai beszélőt, akit „elfogott az undor” és „szégyellte magát”. A verszárlat visszaköt Iván Karamazov poémájának narratívájához:

„[...] De éreztem,
hogyan valaki néz, akit én nem láthatok. Ott
éhezik és fázik minden utcáson, és megítél.”

Hogy a megváltódás dosztojevszkiji kérdésének, amelyet Pilinszky olyan erővel integrált a magyar irodalomba, a megváltás lehetőségén innen és túl a mai magyar irodalom legjelentősebb teljesítményeiben is lehet aktualitása, arra ékes példa Takács Zsuzsa lírája.

(A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, *A kánonképződés folyamatai komparatív megközelítésben: közép-európai és kelet-közép-európai kánonok a modernség kontextusában* című, 125791 nyilvántartási számú NN_17 pályázat keretében készült.)

Inspiráció és átdolgozás

Pilinszky János költészete Kurtág György zeneszerzői életművében

Kurtág György zeneszerzői életművében meglehetősen nagy szerep jut különböző irodalmi szövegek megzenésítésének, amelyek egyfajta kánont is kirajzolnak a világirodalomban, a teljesség igénye nélkül Anacreontól, Szapphótól és Pindarostól Angelus Silesiuson és Hölderlinen át Kafkáig, Brechtig, illetve Anna Ahmatováig és Szergej Jeszenyinig, a magyar irodalomban pedig Bornemisza Pétertől József Attilán át Tandori Dezsőig és Esterházy Péterig. E kánonban pedig, ha nem is a leggyakrabban felhasznált szerzők között, Pilinszky János is helyet kap, ami annak fényében aligha meglepő, hogy a Kurtág-házaspár saját bevallása szerint személyes, mondhatni baráti kapcsolatot ápol a költővel. (*György Kurtág: Three Interviews and Ligeti Homages*, ed. Bálint András VARGA, University of Rochester Press, 2009, 42.)

Kurtág Pilinszky által inspirált darabjai között találjuk az opuszám nélküli, két zongorára és magánzsalagra (Pilinszky János hangjára) írott *Keringőt*,

amelynek egy újraírt változata később bekerült a *Játékok* című gyűjteménybe; a szintén opuszám nélküli, de az opus 5-ös *Jelek*-ciklus átdolgozott, kibővített változataként létrejött *Jelek, játékok és üzenetek* című sorozat egy darabjaként megjelenő *Pilinszky János: Gerard de Nerval* című, szóló gordonkára írt darabot; a legismertebb Pilinszky ihlette Kurtág-mű azonban kétségkívül az 1975-ben bemutatott opus 11-es *Négy dal Pilinszky János verseire*, illetve ennek 1986-ban átdolgozott változata, az opus 11a jelzéssel megjelent, a korábban említett *Keringő*-höz hasonlóan Kocsis Zoltánnak ajánlott *Három dal Pilinszky János verseire* (*Kurtág György műveinek jegyzéke és diszkográfiája*, összeáll. HALÁSZ Péter = *Tisztelet Kurtág Györgynek*, összeáll. MOLDOVÁN Domokos, Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2006, 269–279), amelynek egy újabb, áthangszerelt változata az 1993-as, a zeneszerző addigi műveit mintegy összegző *Rückblick* (*Visszapillantás*) című sorozatba is bekerült.

Nagy Dániel

▲ Schmal Károly: cím nélkül, ezüstnyomat, 28x28 cm, 1977. részlet (Schmal Károly engedélyével, a Vintage Galéria jóvoltából)